

Kulturhistorisk bedömning

Alla kyrkor har generella värden

Som alla andra kyrkor byggda före utgången av år 1939 skyddas Ålems kyrka genom Kulturminneslagen (SFS 1988:950).

Lagskyddet är ett uttryck för att dessa kyrkor anses ha ett högt kulturhistoriskt värde. Det är inte enbart kvalitativa, estetiska eller historiska egenskaper som tillmäts värde, utan också symboliska, icke-materiella. Varje kyrka utgör ett lokalt kulturarv för sin bygd och är ofta bland de äldsta byggnaderna i socken. Kyrkorna har generella värden, d v s sådana som är gemensamma för alla kyrkor. I skriften "Kulturhistorisk karaktärisering och bedömning av kyrkor", utgiven av Riksantikvarieämbetet, ges exempel på sådana värden och karaktärsdrag. Kyrkan och kyrkomiljön är karaktärsskapande för bygden, ett landmärke och en orienteringspunkt i landskapet. Den är en symbol för trygghet, kontinuitet och förankring i tillvaron. Det lagliga skyddet omfattar kyrkobyggnadens exteriör och interiör, dess inventarier samt kyrkogården med dess byggnader och fasta anordningar.

Socken

Redan på landskapslagarnas tid (1200-tal) återfinns Ålem socken som kyrklig enhet och de dåtida sockengränserna gäller i stort fortfarande med undantag av den östra delen som efter 1759 avskildes till Långemåla församling.

I stort saknar socknen sjöar men har istället en lång kust mot Kalmarsund. Betraktad som helhet är socknen en skogsbyggd där det öppna och odlade landskapet återfinns främst på båda skogsmarken i utkanten av byarna återfinns odlingsrösen vilka

vittnar om att den odlade marken en gång haft större utbredning än idag. I trakten kring Pataholm har ån, terrängen och det skyddade skärgårdsläget givit goda förutsättningar för tidig bebyggelse och flera järnåldersgravar har hittats i trakten.

Socken koloniserades tidigt genom att adeln och kyrkan fick landbor att lämna sina gårdar och slå sig ned i socknen. Åkerbruket var omfattande och vid sidan av detta förekom svedjebruk och tjärbränning. Skogen har haft stor betydelse för socknen både som transportnäring som avsalu till framförallt Öland och England och senare som massaved till pappersbruken. På 1700-talet bestod bebyggelsen av bondbyar, med undantag för herrgårdarna och köpingen Pataholm som redan på 1500-talet var ett stadsliknande samhälle. Kustens näringar med skeppsbyggeri, sjöfart och kusthandel var viktiga och virkestransporten som gick över köpingarna drog med sig många transporter på vägarna vilket gav bygden en livlighet. Senare kom Ålems socken att präglas av sina industrisamhällen, och genom dessa också av arbetarhemmen.

Kyrkomiljön

Ålems kyrka ligger i korsningen Häradsvägen och Hedersrumsvägen i Ålems kyrkby mellan Ålems stationssamhälle i väster och Timmernabben vid kusten i öster. På platsen för dagens kyrkobyggnad låg tidigare en medeltida stenkyrka som revs för att ge plats åt dagens kyrka. Ålems kyrka ligger därför på den medeltida kyrkogården som under årens lopp förändrats och utvidgats.

Församlingshemmet är beläget mitt över gatan väster om kyrkan. Det byggdes 1927, tillbyggdes 1985 och renoverades 1993. Fram till 1940-talet låg kyrkstallarna och sockenmagasinet fortfarande kvar längs Häradsvägen norr om församlingshemmet. Dessa är nu rivna och i deras ställe finns gräsmatta och en planterades trädrad. I korsningen Häradsvägen-Solbergavägen, bortom de forna kyrkstallarna, ligger prästgården, som idag är såld och drivs som en vårdinstitution. Vid Häradsvägen på församlingshemmets södra sida ligger komministerbostaden, uppförd på 1860-talet. Precis utanför bogårdsmuren i kyrkogårdens sydvästra hörn ligger en av landets äldsta skolor, Skytteanska skolan, grundad 1637 av riksrådet Johan Skytte. Skolan har under åren förändrats och fått flera friliggande tillbyggnader men fungerar fortfarande som skola. Kyrkogårds-expeditionen på kyrkans norra sida tillkom på 1970-talet.

Även om en del av de tidigare byggnaderna fått förändrad funktion utgör den äldre bevarade bebyggelsen kring kyrkan en sammanhållen miljö vilket är en viktig del i kyrkans kulturhistoriska värde. Den samlade bebyggelsen ger även en bra bild av de funktioner som ofta grupperades kring kyrkorna och som gemensamt förestods av församlingen.

Kyrkobyggnaden

Bakgrund och tillkomst

I början av 1200-talet tillkom troligen den första kyrkan i Ålem. Fram till senare delen av 1500-talet saknade socknen en egen kyrkoherde och kyrkan hade närmast rangen av kapell. Troligtvis är det denna kyrka som i mitten av 1500-talet benämns Sankt Görans kapell på Ålima skog. Under Kalmarkriget 1611-13 av

kyrkan finns från 1643, 1750 och 1820 och dessa tre nedslag visar en i stort sett oförändrad kyrkobyggnad med medeltida utformning. Kyrkan skall ha rymt 444 personer vilket inte var tillräckligt för den växande församlingen och 1769 föreslog kyrkoherden att man skulle företa en utbyggnad. Församlingen kunde dock inte enas om huruvida kyrkan skulle byggas till eller om en ny kyrka skulle uppföras. Detta gjorde att beslutet drog ut på tiden och att bygget av den nya kyrkan inte påbörjades förrän 1829.

Ålems kyrka är ritad av arkitekt S. Enander och uppförd av byggmästare Johan Holmgren, en vid tiden välkänd kyrkobyggare från Linköping. Kyrkan placerades strax öster om den plats där den föregående kyrkan legat med tornet där den föregående kyrkans klockstapel stått. Den 30:de september 1832 invigdes kyrkan av biskop Anders Carlsson af Kullberg.

Exteriör

Ålems kyrka är en av Kalmarbygdens största landsortskyrkor. Arkitekturen är saklig och enkel utförd helt i tidens klassicerande empirstil. Den nyklassicistiska stilriktningen manifesterar sig bland annat i den rektangulära planformen med sakristia i öster och torn med lanternin i väster (lanterninen ersatte en tidigare vanlig utformning med tornhuv). Vidare uttrycks den nyklassicistiska utformningen i de förhållandevis höga murarna vilka medger stora fönsteröppningar vilka givits en för tiden typisk rundbågig utformning. Det flacka sadeltaket, de symmetriskt placerade och diskret markerade portalerna, de slätputsade omfattningarna, hörnmarkeringarna och takfoten, vilken även markerades genom att den gjordes kraftig, utskjutande och profilerad, är samtliga också tidstypiska karaktärsdrag.

Kyrkans ursprungliga plan bestod av ett rektangulärt, enskeppigt långhus med torn i väster och rektangulär, motbyggd sakristia i öster. Som tillägg till denna plan gjordes vid renoveringen 1928-29 en tillbyggnad till sakristian. Denna tillbyggnad lades i den norra vinkeln mellan sakristia och långhus som pendang till en redan tidigare gjord tillbyggnad på motsvarande plats i norr. På G. Paulis ritningar från 1926 (inför renoveringen 1928-29) är tillbyggnaden till sakristian mindre än den som står där idag. Antingen har den utvidgats vid källarbygget 1938, för att även kunna hysa entré till källaren, eller så gjordes den redan från början större än ritningen. Det är rimligt att anta att det senare var fallet då lösningen med källare för ett centralvärmesystem fanns med redan vid Paulis renovering 1928-29 men kom till utförande först 1938.

Bilder från tidigt 1900-tal visar en kyrka helt avfärgad i vitt. Det är inte otroligt att detta kan vara kyrkans ursprungliga färgsättning då ett av empirens uttryck är enkelhet och återhållsamhet som inte sällan uttrycks i helvita exteriörer. I samband med renoveringen 1928-29 genomfördes en omputsning av kyrkan då fasaderna åter avfärgades i vitt. Denna vita kulör ändrades i samband med den exteriöra renoveringen 1954 då fasaderna avfärgades i svagt gulrosa medan omfattningar och lister fick behålla sin vita slätputs. Den gula kulören från renoveringen 1954 togs åter upp vid, den av arkitekt I. Pettersson genomförda, renoveringen 1989-90 men sannolikt i en något mer mättat utförande. Tornets lanternin gjordes vid samma renovering röd, istället för grön vilket var den kulör den haft från renoveringen 1928. Den färgsättning som gjordes vid renoveringen 1989-90 är den som möter oss än idag (2005).

Ursprungligen var långhusets tak sannolikt tegeltäckt. I omgångar har sedan andra taktäckningsmaterial varit aktuella. Idag har taket dock återfått sitt ursprungliga material, lertegel. Troligtvis var även sakristians tak ursprungligen tegeltäckt medan torn och lanternin torde ha varit plåttäckta. Om dessa antaganden stämmer är det bara sakristians idag plåttäckta tak som inte har sitt ursprungliga takmaterial.

Portalerna är diskret markerade, mittportalerna med pilastrar, entablement och där över lunettfönster, tornportalen med något framspringande slätputsad omfattning även inkluderade en inramad minnestavla. De senare tillkomna entréerna i den nordöstra tillbyggnaden har i sin tur markerats med en enkel, slätputsad omfattning på samma vis som de ursprungliga fönsteröppningarna. Detta får de nya entréerna att inordna sig i den befintliga arkitekturen samtidigt som de genom sitt uttryck underordnar sig de ursprungliga huvudentréerna. Långhusets portomfattningar är typiska för de nyklassicistiska kyrkobyggnaderna och motivet återkommer under hela den nyklassicistiska perioden.

Sammanfattningsvis kan sägas de största förändringar som gjorts i kyrkans exteriör är de östra tillbyggnaderna, omfärgningen av lanterninen samt bytet av fönstren. Sannolikt är även spritputsens kulör en annan än den ursprungliga vilken kan ha varit helt vit. De gjorda förändringarna är inte så många men de har påverkat på kyrkans exteriör varför den inte längre har sitt ursprungliga uttryck. Bilder från tidigt 1900-tal visar en kyrka helt avfärgad i vitt vilket skulle kunna vara kyrkans ursprungliga färgsättning. I denna helvita dräkt hade kyrkan ett betydligt stramare uttryck vilket är ett av empirens kännetecken. I det sammanhanget ter sig den röda lanterninen, de kraftigt

markerade, röda fönsterbågarna och fasadens mättade kulör mot vilken de släta, vita omfattningarna och hörnmarkeringarna tecknar sig skarpt, något främmande. Däremot är planformen med sin symmetri, fönsteraxlarna med stora, rundbågiga fönsteröppningar, tornets röda trälanternin, långhustaket tegeltäckning och fasadernas utformning med spritputs, kraftig slätputsad taklist, släta omfattningar och hörnmarkeringar, både tidstypiska och ursprungliga. Sammantaget gör detta att kyrkan trots det ändrade uttrycket är en god exponent för sin tid liksom för sin arkitekt S. Enander som ritat flertalet liknande nyklassicistiska salskyrkor, t.ex. Långemåla kyrka 1823

Interiör

Den ursprungliga utformningen av kyrkorummet med det tunnvälvda brädtaket, den stora läktaren, murarna med de rundbågiga fönstren och den kraftiga taklisten återfinns än idag (2005). Men framförallt präglas kyrkorummet av den av Pauli år 1928-29 genomförda renoveringen som omgestaltade större delen av kyrkorummets fasta inventarier, tillskapade ytterligare några, samt gav kyrkorummet en ny färgsättning.

Förutom predikstolen, ritad av Samuel Enander 1830 och i princip kyrkorummets enda, till utformningen, ursprungliga fasta inredning, hör sannolikt altarringen till den ursprungliga inredningen. Den var dock före renoveringen 1928-29 genombruten vilket gav den ett annat uttryck. Bänkinredning samt orgelläktare är delvis ursprungliga men orgelläktarens mittparti utvidgades vid renoveringen 1928-29. Pauli lät dock detaljer i bröstningens nya delar som lister och ramverk överensstämna med de äldre delarna. Sannolikt försågs fyllningarna samtidigt med träfiber

skiva vilken gavs det dekormåleri vi ser idag

Den 1874 tillkomna altarpuppningen med altartavlan framställande "Kristi förklaring" är en Westinkopia målad av Olaus Pettersson. Denna tavla ersatte det förgyllda kors med svepduk och liggande lamm som innan dess tjänade som altardekoration. Det utbytta altarkorset var en tidstypisk altardekoration som, ofta tillsammans med skulpterad törnekrona och svepduk, var den vanligaste altarprydnaden i det nyklassicistiska kyrkorummet i Småland.

Den östra korväggens pilastrar är även de ursprungliga men utökades vid renoveringen 1928-29 med ytterligare pilastrar på korets nord- och sydvägg. Mot korets södra vägg tillkom vid nämnda renovering ett dopkapell med dopfunt liksom korbänkar på korets motstående sida. Till dopfunt och dopkapell användes skulpterade detaljer tagna från en predikstol från 1700-talet, utförd av Anders Dahlström dä. Dekorationen i form av en flamma på dopfuntens lock är däremot tagen från 1739 års altarpuppställning.

Också bänkinredningen förändrades, både i utsträckning, utformning och färgsättning och endast dörrarna återanvändes i sin ursprungliga form. Bänkkvarterens halvcirkelformiga anslutning mot koret, gavlarnas utanpåliggande speglar, de rymligare bänkkvarteren samt färgsättningen härstammar samtliga från 1928-29 års renovering. Den tidigare och sannolikt ursprungliga utformningen av de främre bänkkvarteren var ett v-format möte med koret. Förutom dessa förändringar placerades stora, elektriska kandelabrar ritade av Pauli på bänkkvarterens yttergavlar. Han ritade även en ny orgelfasad med livfull utformning och klassicerande formelement som ersatte den tidigare lågmålt

klassicistiska fasaden från 1840-talet. Paulis orgelfasad är den som möter oss än idag.

Från samma renovering härstammar också takets plafondmålning utförd av Einar Forseth (som eventuellt även utförde läktarbröstningens dekormåleri vid samma tillfälle). Också det norra och södra vindfånget omgestaltades av Pauli liksom kyrkorummets golv vilka samtliga lades om. Korgolvet gavs en mönsterläggning, utökades och avslutades i en halvcirkelform mot bänkkvarteren.

1972-75 renoverades kyrkorummet av arkitekt Gösta Gerdsjö, de bakre bänkarna i långhuset togs bort och kolonnerna under läktaren gavs nya baser och ny beklädnad med nya kannelyrer. Programmet för den interiöra ommålningen gjordes av konservator Sven Wahlgren, Jönköping och den befintliga färgskalan från renoveringen 1928-29 bibehölls.

1989-90 genomfördes ännu en stor renovering av kyrkan under ledning av arkitekt I. Pettersson. Denna renoverings största påverkan på kyrkorummet torde ha varit bytet av de 1903 tillkomna, småspröjsade och blyinfattade fönstren mot nya, betydligt större isolerrutor i kraftiga träbågar. Vid renoveringen skedde även en utvidgning av koret och i samband med detta togs två bänkrader i de främre bänkkvarteren bort. Den svängda utformningen från Paulis renovering behölls och till komplettering av det utvidgade korgolvet användes det golv som togs bort under läktaren i samband med den samtidigt utförda läktarunderbyggnaden. Läktarunderbyggnaden gavs en mycket enkel utformning och medförde en minskning av antalet bänkrader även i de två bakre kvarteren. Dessa bänkkvarter, vilka ursprungligen sträckt sig

ända bak till den västra långhusväggen, kom i och med denna renovering att sluta strax framför läktarbarriären.

Den trånga utformningen av vapenhuset samt de därifrån löpande läktartrapporna är en för 1800-talet tidstypisk utformning, medan de helt inklädda trapporna är ett särdrag för kyrkan. I övrigt har den 1928-29 genomförda renoveringen satt sina spår även här framförallt representerat av de lister som spikats på torntrappornas dörrar. Även det östra vägg- och dörrpartiet byttes vid nämnda renovering. Dörrpartiet har dock, av utseendet att döma, bytts ut och kompletterats med ytterligare ett dörrpar i senare tid.

Färgsättningen har förändrats i omgångar. Bilder tagna någon gång mellan 1874 och 1928 visar ett mycket ljust kyrkorum. Vid renoveringen 1928-29 gavs kyrkorummet en ny färgsättning som man vid renoveringen 1972-75, återskapade. Vid den senaste ommålningen (1989) har man dock troligtvis förhållit sig friare till 20-talets färgsättning än tidigare. Men 1920-talets färgsättning låg ändå till grund för dagens färgsättning och kulörsammansättningen känns igen från 1920-talets färgprogram. Korets pilastrar med mellanliggande fält har bevarat sitt kalkmåleri från renoveringen 1928-29.

Sakristian har även den omgestaltats sedan byggnadstiden. Det mest påtagliga är takets stjärnformade listdekoration som gjordes vid renoveringen 1928-29 samt skåpen längs den västra väggen.

Sammanfattningsvis kan sägas att trots att kyrkan omdanats genom olika renoveringar upplevs interiören som en väl sammanhållen helhet. Av det ursprungliga kyrkorummet är det främst det tunnvalvda taket med sin markerade taklist, fönster- och dörröppningarnas placering, den östra väggens pilastrar

samt kolonnerna under läktaren som har kvar sin ursprungliga utformning. Även bänkinredningen bevarar sin ursprungliga indelning i fyra kvarter och sin slutenhet mot mittgången vilket gör att den, trots omgestaltningen vid renoveringen 1928-29, vidmakthåller en stor del av sin ursprungliga karaktär. I övrigt präglas interiören framförallt av den 1928-29 genomförda renoveringen under arkitekt G. Pauli. Renoveringen kan sägas vara utförd i en rik nyklassicism och hör till kyrkans främsta kvalitéer. Att denna renovering än idag präglar kyrkorummet så starkt har möjliggjorts av att man i de efterföljande renoveringarna tagit stor hänsyn till dess gestaltning av interiören. Förutom den vid tiden utformade inredningen bidrog renoveringen 1928-29 med ett antal äldre inventarier, vilka restaurerades och placerades i kyrkorummet. Detta gör att Paulis 1920-tals renovering inte bara manifesterar sig själv och sin tid utan även låter äldre tider ta plats i kyrkorummet. Men det är inte bara 1920-talet som satt sin prägel på dagens kyrkorum. Den 1989-90 genomförda renoveringen har även den lämnat avtryck fr.a. i form av fönsterbyte men även genom läktarunderbyggnaden, ett från mitten av 1900-talet mycket vanligt tillägg i svenska kyrkor, både till placering, användning och utformning. Läktarunderbyggnadens största påverkan torde vara att man osynliggjorde en stor del av de många kolonnerna under läktaren vilka, med sina fyra rader, bildade ett karaktäristiskt motiv i kyrkan. Förändringen gjorde att bänkinredningen som ursprungligen sträckt sig ända till den bakre västra väggen kom att sluta strax framför läktarbröstningen. Läktarunderbyggnaden medförde även att det visuella djup som bildades av de på rad ställda kolonnerna försvann. Renoveringen har även bidragit med en ny färgsättning dock utförd med 1920-talets färgschema som utgångspunkt.